

Stratejik Davalama ve İnsan Hakları Savunuculuğu için Bir Model Olarak Hukuk Kliniği Eğitimi

A. Aslı ŞİMŞEK ÖNER*

Makalenin Geliş Tarihi: 10.02.2021 **Kabul Tarihi:** 25.04.2021

Bu makale hakem incelemesinden geçmiştir ve TÜBİTAK–ULAKBİM Veri Tabanında indekslenmektedir.

DOI [10.30915/abd.931372](https://doi.org/10.30915/abd.931372)

* Dr. Öğr. Ü. / Atılım Üniversitesi Hukuk Fakültesi, Kamu Hukuku Anabilim Dalı. <https://orcid.org/0000-0001-7743-0509>

Bu metin, 9-12 Ocak 2020 tarihleri arasında düzenlenen Ankara Barosu XI. Hukuk Kurultayı'nın Hak Temelli Hukuki Aktivizm ve Sosyal Değişim İçin Yeni Yöntemler Oturumu'nda sunulan bildirinin gözden geçirilmiş halidir. Bildiri özeti, Kurultay Bildiri Kitabı Cilt II'de basılmıştır. Bu metnin bildiri olarak sunulmasında ve metnin oluşmasında değerli görüş, destek ve geri bildirimleri için Nevada Üniversitesi William S. Boyd Hukuk Fakültesi'nden Prof. Dr. Elizabeth L. MacDowell'a ve Virginia Politeknik ve Devlet Üniversitesi'nden Dr. Ezgi Şeref'e çok teşekkür ederim. Ayrıca stratejik davalama yöntemlerinin kullanılmasında avukatlık meslek pratiği konusunda derslerde kolaylaştırıcılık yaparak hukuk kliniğine destek veren Ankara Barosu'ndan Av. Emrah Şahin'e teşekkür ederim.

STRATEJİK DAVALAMA VE İNSAN HAKLARI SAVUNUCULUĞU İÇİN BİR MODEL OLARAK HUKUK KLİNİĞİ EĞİTİMİ

ÖZ

Bu çalışmada hukuk fakültelerinde stratejik davalamanın teşvik edilmesi için hukuk kliniği eğitimi aracılığıyla yeni bir model tasarlanmasına odaklandım. Ana amacım, hukuk öğrencileri için sosyal adalet ve hak temelli bir hukuki aktivizmi ve hak savunuculuğunu anaakımlaştırmayı gerçekleştirmektir. Aynı zamanda hukuk eğitiminin hala nasıl ve neden eşitsizliğe ve ayrımcılığa karşı sürdürülebilir stratejiler ve öğrenme ortamı oluşturmadığını inceledim. Bu tutumla mücadele için “Temel Hak Savunuculuğu Hukuk Kliniği” başlıklı bir hukuk kliniği modeli tasarladım. Bu klinikte öğrenciler, uzmanlar ve avukatlarla birlikte özellikle dezavantajlı gruplardan “çocuklar”la ilgili insan hakları ihlalleri üzerinde çalıştılar. Daha sonra, çocukların adalete erişimini güçlendiren hukuki stratejilere odaklanarak seçili vakalarla ilgili hukuki mekanizmaları ve taktikleri nasıl kullanacakları konusunda bir süreç haritası geliştirdiler.

Anahtar Kelimeler

Hukuk Klinikleri

Hak Savunuculuğu

Adalete Erişim

İnsan Hakları

Stratejik Davalama

A CLINICAL LEGAL EDUCATION MODEL FOR STRATEGIC LITIGATION AND HUMAN RIGHTS ADVOCACY

ABSTRACT

In this paper I focused on designing a new structure through clinical legal education for promoting strategic litigation in law schools. My main aim is achieving a model for social justice and rights-based legal activism and mainstreaming an attitude of rights advocacy among law school students. I also examined how and why the legal education still does not implement sustainable strategies and learning environment for positive change against inequalities and discrimination. In order to contest that, I started a project on a clinical model namely “Fundamental Rights Advocacy Legal Clinic”. In this clinic, students worked on human rights violations especially related to “children” as a disadvantaged group with the experts and lawyers. Afterwards they developed the process of how to use legal mechanisms and tactics about chosen cases by focusing on legal strategies which improve access to justice of children.

Keywords

Legal Clinics

Rights Advocacy

Access to Justice

Human Rights

Strategic Litigation

GİRİŞ

Küresel neoliberal politikaların hukuk sistemine yansımaları olan rekabete, kârlılığa ve verimliliğe dayalı teknik hukukun ön plana çıkışı zamanın ruhunu yansıtıyor diyebiliriz. Hukuk fakülteleri ve hukuk eğitimi de küresel neoliberal politikaların yarattığı bu ruhtan muaf değildir.^[1] Aksine neoliberal hukuk devletini^[2] tartıştığımız bu günlerde işçi hakları zayıflatılmakta, toplumda dezavantajlı kesimlerin kazanılmış haklarında gerileme sayılabilecek adımlar atılmakta ve hukuk sistemi insan hakları kazanımları aleyhine dönüştürülmektedir.^[3]

Başta hukuk fakülteleri olmak üzere, hukuk eğitimcileri ve genel olarak hukukçular da hukuk fakültelerinin mevcut ezberci düzenine^[4] eklemelenen salt piyasa taleplerine adaptasyonuna karşı sosyal adalet ve insan hakları konusunda yeni pratikler ve stratejiler geliştirmeye çalışmaktadırlar.^[5] Hukukun özellikle savunuculuk konusundaki ataletini önleyici veya ortadan

-
- [1] Sameer M. ASHAR, “Law Clinics and Collective Mobilization”, **Clinical Law Review**, Cilt 14, 2008, s. 360; Gökçe ÇATALOLUK, “Piyasaya Hukukçu Yetiştirmek: Hukuk Fakültelerinin Sistemsel Dönüşümdeki Rolü”, **Türkiye’nin Hukuk Sisteminde Yapısal Dönüşüm**, (Der. Ali Murat Özdemir-Muammer Ketizmen), İmge Kitabevi, Ankara, 2014, s.300-301.
- [2] Bkz. Berke ÖZENÇ, **Hukuk Devleti: Kökenleri ve Küreselleşme Çağındaki İşlevi**, İletişim Yayınları, 2016.
- [3] Bkz. A. Aslı ŞİMŞEK, **Sosyal Devlet İlkesinin Hukuki Değeri**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2015.
- [4] Mariano D’AMELIO, “Hukuk Kliniği”, (Çev. Atıf Akgüç), **İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası**, 2:1936, 70; F. İrem ÇAĞLAR GÜRGEY, “Feminist Perspektiften Hukuk Eğitimi Eleştirisi”, **Kadın/Woman 2000**, Cilt 15, Sayı: 1, 2014, s.99; Alper UYUMAZ – Kemal ERDOĞAN, “Karşılaştırmalı Hukukta ve Türk Hukukunda Hukuk Eğitimi ve Hukuk Kliniği”, **Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, Cilt 64, Sayı: 2, 2015, s.466-467.
- [5] Antoinette Sedillo LOPEZ, “Learning Through Service in a Clinical Setting: The Effect of Specialization on Social Justice and Skills Training”, **Clinical Law Review**, Cilt 7, 2000, s. 310; Olcay KARACAN, “Hukuk Kliniği Çalışmaları Aile İçi Şiddetle Mücadele Bağlamında Türkiye’deki Hukuk Fakülte-lerinde Alternatif Bir Eğitim Metodu Olabilir mi?”, **Hukuk Felsefesi ve Sosyolojisi Arkivi-Hukuka Felsefi ve Sosyolojik Bakışlar V Sempozyumu**, 2012, 71.

kaldırıcı araştırma ve çalışmalar yapmaktadırlar.^[6] Bunlardan bir tanesi de hukuk kliniği eğitimidir. Bu çalışmanın konusunu da sosyal adalet ve hak temelli bir bakış açısıyla tasarlanan hukuk kliniği deneyimi çerçevesinde stratejik davalama gibi savunuculuk çalışmalarının hukuk eğitimi ile ilişkisi incelenmek oluşturmaktadır. Çalışmada öncelikle hukuk kliniği eğitiminin nasıl bir eğitim modeli olduğu mevcut eğitim sistemine eleştirel bir bakışla incelenmiş; daha sonra bu araştırmanın da konusu olan belirli bir klinik modeli, Temel Hak Savunuculuğu Hukuk Kliniği (THSHK), adalete erişim, sosyal adalet ve hak temelli yaklaşım ve insan hakları savunuculuğu ilişkisi temelinde açıklanarak bu klinikten elde edilen sonuçlar bağlamında stratejik davalama ve hak savunuculuğuna ilişkin yöntemlerin hukuk eğitiminde önemi üzerinde durularak hukuk kliniği eğitime ve genel olarak hukuk eğitimine uygulanabilirliği tartışılmıştır.

Mevcut Hukuk Sisteminin Adalete Erişimde Yeterliliği Meselesine Hukuk Kliniklerinin Sosyal Adalet Gündeminden Bakmak

Güncel hukuk literatüründe adalete erişim sadece adli mekanizmaların nasıl çalıştığıyla veya adli yardımla sınırlı olarak değerlendirilmemektedir. Bunun ötesinde adalete erişim, bireyin haklarını kullanabilmesi için herhangi bir toplumsal engelin yokluğu anlamına gelmektedir. Aynı zamanda “*bireylerin kamu kaynaklarına ve hizmetlere erişiminde var olan tüm yapısal toplumsal, kültürel, siyasi, ekonomik ve hukuki engellerin ortadan kaldırılması konusunda devletin politika geliştirmesini ve bunları uygulaması*” nı içerir ve bu anlamda sosyal devlet ilkesinin bir parçasıdır.^[7]

Adalete erişimin hayata geçirilmesinde sosyal adalet temelinde güçlenme çalışmalarına hukuk öğrencilerinin ihtiyaç duyduğu görülmektedir. Sadece mevzuat bilgisinin ve işleyiş kurallarının belletildiği bir öğretim modeli, adalete erişimin gerçekleşmesini sağlayacak hukuk profesyonellerinin

[6] KARACAN, 2012, s.73.

[7] Seda KALEM BERK, “Sunuş”, **Adalete Erişim İçin Yerelden Öneriler**, TESEV Yayınları, İstanbul, 2015, s. 5; A. Aslı ŞİMŞEK-Damla SONGUR, “Engellilik Çalışmalarında Adalete Erişim: Hak Temelli Farkındalık Üzerine Bir Değerlendirme”, **Uluslararası Engelli Hakları Konferansı- Engellilerin Adalete Erişimi Bildiri Kitabı**, Eşit Haklar İzleme Derneği, İstanbul, 2018, s.107.

yetişmesine uygun görünmemektedir.^[8] Bu dar kapsamlı ve takrime dayalı öğretim biçimiyle^[9] fakültelerden mezun olan hukukçuların adalete erişim üzerine çalışırken meseleyi sadece yargıya ayrılan kaynaklarının artırılması ya da sunulan hizmetlerin çeşitlendirilmesi gibi çözümlere indirgedikleri görülmektedir. Buna karşılık hukuk sisteminin işleyişinde erişim boyutu üzerine politikalar geliştirilirken, “*adaletin ne demek olduğu ve nasıl anlaşıldığı*” üzerinde durulmasına ihtiyaç vardır.^[10]

Kurumlar, son yirmi yıldır hak temelli bir bakış açısıyla adalete erişimi ele almaya başlamışlardır. Örneğin Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı, insan hakları temelli bir yaklaşım getirerek kavramı şu şekilde tanımlamıştır: “Adalete erişim, resmî veya resmî olmayan adalet kurumları aracılığıyla ve insan hakları standartlarına uygun şekilde bir çare arayabilme ve temin edebilme gücüdür.”^[11] Ancak bu tanımlı hayata geçirebilmek için adalete erişim ilkesini sosyal adalet bakış açısıyla anlayan ve hareket eden meslek profesyonelleri yetiştirilmelidir.

Benzer şekilde adalete erişim, hukuki güçlenme politikası olarak görülmekte ve “*bireylerin haklarını öğrenme, talep etme ve uygulamaları konusunda kapasitelerini artırma*”yı amaçlayan bir hukuk gündemine karşılık gelmektedir. Son yıllarda adalete erişimin gerçekleştirilmesi üzerine yapılan çalışmalarda çoğunlukla süreç adaletine ilişkin iyileştirmelere odaklandığı görülmektedir.^[12] Bu bakış açısı konuyu oldukça dar kapsamlı biçimde ele

[8] QUIGLEY, 1995, s.41.

[9] Duygu HATİPOĞLU AYDIN, “Hukuk Klinikleri: Beklentiler, Uygulamalar ve KKTC Hukuk Fakülteleri Açısından Olanaklar”, **Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, Cilt XXIII, Sa. 3, 2019, s.297.

[10] KALEM BERK, 2015, s.5.

[11] **Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı 2005 Raporu**, “Programming for Justice: Access for All (A Practitioner’s Guide to a Human Rights-Based Approach to Access to Justice)”. <https://www.un.org/ruleoflaw/blog/document/programming-for-justice-access-for-all-a-practitioners-guide-to-a-human-rights-based-approach-to-access-to-justice/> (erişim tarihi: 17.11.2019).

[12] Örneğin Adalet Bakanlığı’nın 2015-2019 Stratejik Planı’nda ve 2015 Yargı Reformu Stratejisi’nde adalete erişimin, adalet hizmetlerinin fiziki ve teknik altyapısı ile sınırlı olarak ele alındığı görülmektedir. Bu konuda bir değerlendirme için bkz. ŞİMŞEK-SONGUR, 2018, s.101-102.

almaya yol açmaktadır. Buna karşılık adalete erişimin kapsamlı bir biçimde, bir sosyal adalet meselesi olarak ele alınmasına ihtiyaç vardır.^[13] Mevcut hukuk sisteminde adalete erişimin hayat bulması için öngörülen çarelerin dar kapsamda kalması sonucu, sosyal adalet temelinde hukukî güçlenmeyi olanaklı kılan yeterli uygulamaların gerçekleştirilememesi üzerinde durulmalıdır. Bu bağlamda meseleye hukuk kliniklerinin sosyal adalet gündeminden bakmak faydalı olacaktır.

Hukuk kliniği eğitiminin, sosyal adalet amacına hizmet etme yollarından birinin^[14] öğrencileri profesyonel meslek hayatlarına aktarabilecekleri bir sosyal adalet nosyonu kazandırmaya yönelik bilgi, beceri ve deneyim ile donatmak olduğu belirtilmektedir.^[15] Böyle bir nosyon, basitçe avukatlık mesleğini icra ederken adli yardım mekanizmalarında görev almak ya da dezavantajlı kesimlere yardım/hayır faaliyeti olarak adalet hizmetlerinden faydalanmada birtakım gönüllü işleri yerine getirmek anlamına gelmemektedir.^[16] Aksine hukuk fakültelerinde “*sosyal adalet eğitiminin daha kapsamlı bir amacı, öğrencilerin hem toplumsal hem de kişisel düzeylerde hukuk ve sosyal adalet sorunları arasındaki ilişkiyi anlama düzeyine ulaşması olmalıdır.*”^[17] Hukuk kliniklerinin bu amaca şu şekilde hizmet ettiği düşünülmektedir: Hukuk kliniği eğitimi, öğrencilerin, adaletin anlamını keşfetmeleri ve kişisel bir adalet duygusu geliştirmeleri için dönüştürücü

[13] KALEM BERK, 2015, s.5.

[14] Bu noktada Dubin, sosyal adalet amacını gerçekleştirmede diğer iki temel yolun hukuk klinikleri aracılığıyla hizmet ve kaynaklara yeterli erişimi olmayan dezavantajlı kişi ve grupların erişimini kolaylaştırıcı destek mekanizmaları inşa etmek ve hukuk öğrencilerine hukuk profesyonelleri ile birlikte çalışarak “pro bono” hizmetlerde sorumluluk alma ve bu yönde bir meslekî formasyon geliştirme olanağı sunmak olduğunu ifade etmektedir. Jon C. DUBIN, “Clinical Design for Social Justice Imperatives”, **SMU Law Review**, Cilt: 51, Sayı: 5, 1998, s.1475-1476.

[15] Margaret Martin BARRY–Jon C. DUBIN–Peter A. JOY, “Clinical Education for This Millennium: The Third Wave”, **Clinical Law Review**, Cilt: 7, Sayı: 1, Fall 2000, s.13.

[16] DUBIN, 1998, s.1477.

[17] Fran QUIGLEY, “Seizing the Disorienting Moment: Adult Learning Theory and the Teaching of Social Justice in Law School Clinics”, **Clinical Law Review**, Cilt: 2, Sayı: 1, Fall 1995, s.43; DUBIN, 1998, s.1477.

birtakım deneyimsel olanakları yaratabilmektedir. Hukuk klinikleri, hukuk sisteminin toplumdaki dezavantajlı birey ve gruplar üzerindeki etkisinin açığa çıkarılmasına yönelik, hukuktaki iktidar ilişkilerini ve ayrıcalığı yapıbozuma uğratan çalışmalar aracılığıyla bu işlevi yerine getirebilmektedir.^[18]

Gerçekten de hukuk kliniği eğitimi, yaparak yaşayarak öğrenme modeli aracılığıyla hukuk fakültelerinde insan hakları alanında teori ve pratiği bir araya getirme olanağı sunmaktadır.^[19] Bu olanaktan yararlanılması için hukuk eğitimcilerinin hem hukuk kliniği yöntemlerini kullanması hem de bu yöntemleri içeren, dersin amacına ve öğrenim çıktıklarına uygun bir ders programı tasarlaması gerekmektedir. Hukuk kliniği dersleri çok çeşitli alanlara yönelik farklı konu ve modelleri benimseyerek^[20] açılabilmeyle birlikte, tüm kliniklerin ortak noktasının mevcut takrire dayalı ders anlatımı şeklinde bir ders işleyiş metodunu terk ederek alternatif bir model olan yaparak yaşayarak öğrenme metodunu tercih etmeleri olduğu söylenebilir.^[21]

Hakim hukuk öğretiminde ise önceden hakkında bir mahkeme kararı olan vakalar üzerinden konferanslar şeklinde ders anlatımı usulü tercih edilmektedir. Yıllardır bu gelenekselleşmiş yöntemle yürütülen hukuk öğretimine teori-pratik ikilemi ile başlayan ve daha sonra realist hukuk okulu ve ardından eleştirel hukuk çalışmaları ile devam eden birtakım eleştiriler getirildiği görülmektedir.^[22] Ders anlatımı usulü dışında kalan yöntemler ise, dersin büyük bir kısmını değil; ancak kısıtlı bir süresini, örneğin on beş haftalık bir dersin iki haftasını işgal eder. Dolayısıyla hakim hukuk öğretiminin hem teorik hem de pratik hukuk bilgisini takrire dayalı şekilde öğretmeye dayandığı, amfiler veya benzeri kalabalık sınıflarda işlendiği,

[18] QUIGLEY, 1995, s.43-45; DUBIN, 1998, s.1477.

[19] BARRY-DUBIN-JOY, 2000, s.17.

[20] A. Aslı ŞİMŞEK,–M. Yağız AYGÜN, “İnsan Hakları Temelli Hukuk Kliniği Modeli: Yasama Kliniği Uygulaması”, **Hacettepe Hukuk Fakültesi Dergisi**, Cilt: 10, Sayı: 1, Haziran 2020, s.45-50.

[21] Gemma E. SMYTH–Marion OVERHOLT, “Framing Supervisory Relationships in Clinical Law: The Role of Critical Pedagogy”, **Journal of Law and Social Policy**, Cilt: 23, Sayı: 4, 2014, s.66; ŞİMŞEK – AYGÜN, 2020, s.57.

[22] Joyce E. MCCONNELL, “A Feminist’s Perspective on Liberal Reform of Legal Education”, **Harvard Women’s Law Journal**, Cilt: 14, 1991, s.82-83.

öğrenmenin dersi çoğunlukla pasif şekilde dinleyen öğrenciler tarafından gerçekleştirildiği, rekabet içindeki öğrencilerin dönem sonu yazılı sınavlara hazırlandığı; bu anlamda öğrenmede sürece değil, sonuca odaklı bir ortam olduğu gözlemlenmektedir.

Hukukta eleştirel çalışmalara göre böyle bir hukuk öğretiminde aslında dersi yürüten ve hukukun politikliğini görmezden gelen akademisyenin önyargıları ve değer yargıları tek ve gerçek doğru olarak öğrenciye belletilir.^[23] Akademisyenin ana amacı, cinsiyetsiz, objektif, rasyonel bir varsayımsal hukukçu yetiştirmektir.^[24] Bu eleştirileri dikkate alan hukuk kliniği eğitimi modeli, hukukun nötr olmadığını ve hukuk doktrinindeki satır aralarını okuyarak ve buralardaki pek çok hikayeyi görerek farklı öğrenme yollarının olduğunu ileri sürmektedir.^[25] İşte hukuk kliniği anlayışında bu yol ve yöntemler kullanılarak toplumda yoksulluk, ayrımcılık ve ötekileştirmeye maruz kalan gruplarla ve bu grupların hak savunuculuğunu yürüten sivil toplum örgütleri başta olmak üzere çeşitli kuruluşlarla birlikte çalışılmaktadır. Böylece hukukun ürettiği iktidar ilişkilerini ve ayrıcalığı açığa çıkarma, hukuk teorisi ve pratiğini sorgulama, hak temelli bir bakış açısıyla hukuku anlama, yorumlama ve çözüm yolları arama üzerine bir ders yürütülür.

Bu yaklaşımla inşa edilen hukuk klinikleri, sadece doktriner ve takrire dayalı hukuk öğretimine değil; aynı zamanda geleneksel insan hakları söylemine de eleştirel bir bakış getirmektedir. Örneğin insan haklarının kuşaklara bölünerek kategorize edilmesi, insan haklarının tarihsel gelişimiyle ilişkilendirilmek yerine, egemen devletlerin önceliklerine göre belirlenmiş hiyerarşik bir sınıflandırma olarak anlaşılabilir.^[26] Nitekim uluslararası bağlayıcılığı olan belgelerde insan hakları, bir bütün olarak değil; medeni ve siyasi haklar ile ekonomik, sosyal ve kültürel haklar şeklinde ikili bir yapıda düzenlenmiştir.

[23] Ian WARD, **An Introduction to Critical Legal Theory**, Cavendish Publishing Limited, London, United Kingdom, 1998, s.160.

[24] Fran QUIGLEY, “Seizing the Disorienting Moment: Adult Learning Theory and the Teaching of Social Justice in Law School Clinics”, **Clinical Law Review**, Cilt: 2, Sayı: 1, Fall 1995, s.39.

[25] Deena R. HURWITZ, “Teaching to the Paradoxes: Human Rights Practice in U.S. Law School Clinics”, **Maryland Journal Of International Law**, Cilt: 26, Sayı: 18, 2011, s.19.

[26] HURWITZ, 2011, s. 19-20.

Uluslararası insan hakları belgelerinin de bu bakış açısını pekiştirici etkisi dolayısıyla hukuk kliniklerinde insan hakları savunuculuğunun haklara bütüncül yaklaşımı benimsemesi şeklinde genel kabullerden farklı ve fakat sosyal adalet amacına uygun yorum kabul edilmektedir.

Temel Hak Savunuculuğu Hukuk Kliniğinde Benimsenen Yaklaşım ve Yöntem: İnsan Hakları Eğitimi ve Araştırmalarında Teori ve Pratiğin Birlikteliği

Ülkemizde de son on yıllık süreçte hukuk kliniklerinin uygulanmaya başladığını, Adalet Bakanlığı'nın 2015-2019 Stratejik Planı'nda açıkça atıf yapılmasıyla^[27] sayısının her geçen gün arttığını ve hukuk fakültelerinde ilgi çeken bir model haline geldiğini söylemek mümkündür. Bu çalışmada ele alınan ve Atılım Üniversitesi Hukuk Fakültesi'nde açılan **Temel Hak Savunuculuğu Hukuk Kliniği** (THSHK) ise 2019-2020 Güz Dönemi'nde stratejik davalama yöntemini hak savunuculuğunda öğretmeyi planlayan bir hukuk kliniği uygulanması olarak tasarlanmıştır. Çalışmanın ilerleyen bölümlerinde THSHK modeli oluşturulurken hak savunuculuğu, sosyal adalet avukatlığı bakış açısı ve stratejik davalama yönetemlerinden hangi yollarla istifade edildiği üzerinde detaylı bir şekilde durulmuştur.

Mevcut hukuk öğretimine eleştirel yaklaşan hukuk kliniği modeli kendine özgü bir eğitim modeli öngörmektedir. Bu modelin çıkış noktası, hukuk mesleğinin ve eğitiminin hala neden ve nasıl hak temelli bir yaklaşım yerine, özellikle dezavantajlı grupların insan haklarını ihlal edici bir kültürün, geleneklerin, klişelerin taşıyıcısı olduğunu^[28] açığa çıkarmaya ihtiyaç vardır. Dolayısıyla hukuken tanınmış insan haklarında geriye gidişi tartışmak üzere eleştirel bir bakış açısı gerekmektedir. Bu bağlamda sosyal adalet yaklaşımı ile hukuk öğretiminin karşılıklı etkileşimi üzerine de düşünülmelidir. Artık günümüzde hukuk fakültelerinin sosyal adalete ilişkin konuları daha geniş kapsamda ele alarak politika yapımı ile ilişkilendirmesi veya eleştirel cinsiyet,

[27] T.C. Adalet Bakanlığı Stratejik Planı 2015-2019, s.85. <http://www.sgb.adalet.gov.tr/ekler/yayin/Stratejik-Plan-2015-2019.pdf> (erişim tarihi 17.11.2019).

[28] Ulrike SCHULTZ, "Raising Gender Awareness of Judges – Elements for Judicial Education in Germany", *International Journal of the Legal Profession*, Cilt: 21, Sayı: 3, 2014, s.346; Alexandra TIMMER, "Judging Stereotypes: What the European Court of Human Rights Can Borrow from American and Canadian Equal Protection Law", *The American Journal of Comparative Law*, Cilt: 63, 2015, s.244.

ırk ve hukuk çalışmaları gibi alanlarla birlikte düşünmesi beklenmektedir.^[29] Genel olarak sosyal adalet, sahip olandan olmayana doğru gücün yer değiştirmesi ile ilgilidir. Dolayısıyla hukukun iktidar ilişkilerini tersine çevirici etkisini açığa çıkarabilmek için hukuk öğrencilerini değişimi şekillendirme, etkileme ve değiştirme kapasitesiyle donatarak onların güçlenmelerini sağlama, hukuk eğitiminin ana meseleslerinden birisi olması önerilmektedir.^[30] Bunu ana mesele haline getiren yöntemlerden birinin de sosyal adaleti amaç olarak belirleyen hukuk kliniği eğitimi olduğu düşünülmektedir.

İkinci olarak ise hak temelli yaklaşıma ve sosyal adalet için insan hakları yaklaşımına göre tasarlanmış bir öğretim modeli önerilmektedir. Çalışmanın bu kısmında böyle bir modeli destekleyen literatürle birlikte bir dönem boyunca yürütülen THSHK deneyiminden istifade edilerek yaklaşım ve yöntem açıklanmıştır. Bu bağlamda hukuk kliniği eğitimi, sosyal adalet ilkesi çerçevesinde yapılandırılacak bir insan hakları savunuculuğu gündemi için önemli bir araç olarak görülmektedir. Özellikle hukuk öğrencilerine sosyal adalet meselesini keşfetmelerinde öne çıkan bir metot olarak aktarılmaktadır.^[31]

Hukuk Kliniğinde Savunuculuğu Sosyal Adalet ve Hak Temelli Bir Öğretim Anlayışıyla Düşünmek

İnsan haklarının hem ulusal hem de uluslararası korunma rejimleri geliştikçe stratejik davalama, gölge rapor hazırlama gibi hak savunuculuğu konuları hukuk gündemine girmiştir. Hukuka ve yargıya yönelik bu değişim talebi, hukuk fakültelerini de etkilemektedir. İşte bu çalışmanın konusunu oluşturan THSHK de çocukların insan hakları özelinde toplumsal meselelere ilişkin adalete erişimde stratejiler geliştirme ve bu stratejileri hayata geçirme amacını taşıyan bir klinik deneyimdir. Bu klinik deneyiminden hareketle bu çalışmada şu soruların yanıtları aranmıştır:

[29] ASHFORD-MCKEOWN, 2018, s.1-2.

[30] ASHFORD-MCKEOWN, 2018, s.5.

[31] Chris ASHFORD-Paul MCKEOWN, "Introduction: Social Justice and Legal Education", **Social Justice and Legal Education**, (Ed. C. Ashford-P. McKeown), Cambridge Scholars Publishing, UK, 2018, s.1.

- Çocukların hakları temalı stratejik davalama ve hak savunuculuğu konulu klinik dersi, öğrencilerin eleştirel bir farkındalık kazanmalarında etkili olmuş mudur? Ne şekilde etkili olmuştur?
- Stratejik davalama, öğrencilerin, avukatlık mesleğini davalar/mahkemeler aracılığıyla toplumsal değişimi gerçekleştirme kimliği^[32] olarak görmelerine nasıl katkı sağlar? Öğrenciler, böyle bir avukatlık kimliği ile kendilerini özdeşleştirebilirler mi?

Bu soruların sorulmasının iki önemli nedeni söz konusudur:

- i. Geleneksel hukuk eğitiminin, hukuk öğrencilerini belli bir tip avukatlık modeli içine sokması: Bu modelde, bir monolog şeklinde dersin öğretim üyesinin ders anlatımı, ders anlatılanların öğrencilerce çoğunlukla sorgusuz sualsiz kabul edilmesi, bu anlatılanlar içinde öğretim üyesinin hak temelli olmayan, kendi önyargılarına dayanan insan harcaıcı nitelikte klişelerin varlığı.
- ii. İnsan hakları eğitiminin (hem etik olarak insan hakları hem de insan hakları hukuku) her geçen gün hukuk eğitimi içinde değersizleştirilmesi: İnsan haklarına ilişkin derslerin yarıllıktan dönemliğe düşürülmesi, zorunlu dersten seçmeli derse dönüştürülmesi, genel olarak hukuk derslerinin hak temelli bir perspektiften (örneğin İş Hukuku, Medeni Hukuk, Ceza Hukuku, İdare Hukuku gibi) öğretilmemesi ve bu gibi derslerin teknik hukuk bilgisine indirgenmesi.

Böylece öğrencilere avukatın sosyal adalet arama sorumluluğu üzerinde düşünmek ve bunu nasıl yaşama geçireceklerini tartışmak için hukuk kliniği modeli tercih edilmiştir. Dolayısıyla THSHK'nin amacı da öğrencilerin insan hakları savunuculuğu yapan ve stratejik davalamada deneyim sahibi avukatlarla birlikte önce belirlenen hak ihlali ile ilgili çalışma yaparak, daha sonra dersin sorumluları tarafından seçilen ve dezavantajlı gruplara yönelik başvuru(lar) üzerinde çalışarak hak savunuculuğu stratejileri oluşturmaları olarak belirlenmiştir. Böylece dezavantajlı grupların adalete erişimini kolaylaştırıcı stratejiler geliştirmeleri hedeflenmektedir.

Öğrenciler, hukuk kliniklerine ders kayıt döneminde yapılan bir mülakat ile kabul edilmektedir. Bu mülakatta öğrencilere genel olarak takım çalışmasına ilgileri, derse devam durumları, klinik dersi almaya ilişkin

[32] HURWITZ, 2011, s.19.

motivasyonları gibi konular sorulurken, THSHK özelinde ise daha önce insan hakları konusunda aldıkları dersler, bu derslerden başarı durumları, ayrımcılık karşıtlığının ne şekilde hayata geçirilebileceği gibi konular üzerinde durulmuştur.^[33] THSHK’de özel bir başvuru şartı aranmamakla birlikte, ders sadece 3. ve 4. sınıf öğrencilerine açık olarak tasarlanmıştır. Mülakat sonunda dersi, on iki öğrenci almaya hak kazanmış; derse on bir öğrenci (dokuz kadın ve iki erkek öğrenci olmak üzere) kayıt olmuştur.

Klinik sınıf düzeni, diğer dersliklerden farklı şekilde tasarlanmakta olup ya yuvarlak masa düzeni ya da U masa düzeni tercih edilmektedir. Böylece tüm öğrencilerin birbirini görebildikleri ve dinleyebildikleri bir ortam oluşturulmaktadır. Dersin bir akademisyen ve bir avukat kolaylaştırıcısı^[34] mevcuttur. Hem teori ve pratiğin birlikteliği hem de öğrencileri gözlemlemenin ve değerlendirmenin kolaylığı açısından iki kolaylaştırıcı tercih edilmiştir.

Hukuku kliniğinde kullanılan teorik çerçeveye daha yakından bakılacak olursa, sosyal adalet ve insan hakları savunuculuğuna içkin olan ana husus, bireylerin ve toplulukların güçlenmesi olarak karşımıza çıkmaktadır. Kişinin haklarını koruyabilmesi ve haklarından tam anlamıyla istifade edebilmesi için öncelikle haklarını bilmesi gerekmektedir. Bu noktada insan hakları savunuculuğu, hakları bilmemenin sonuçlarına maruz kalanları savunuculuğa dahil etmelidir. Uygulamada uluslararası insan hakları savunuculuğu, yerel düzeye inebilmeli ve o insan hakları meselesine ilişkin yereldeki politik ve kültürel tutum ve algıların insan hakları ile ilişkisini kurabilmelidir.^[35] Benzer şekilde “*sosyal adalet avukatlığı*” kavramı, avukatların ve ilgili diğer bileşenlerin hukuki yollar ve hizmetler aracılığıyla müvekkillerine ikincilleştirilmeye ve tahakküme karşı direnmeleri ve karşı çıkmaları için

[33] Burada hemen öğrencilerden tek tip bir görüşte olmalarının beklenmediği, hatta farklılıkların temsil edilebileceği bir sınıf ve grup kompozisyonu belirlenmesinin dikkate alındığının belirtilmesi gerekir.

[34] Burada kolaylaştırıcı ifadesi ile kastedilen, dersi yürüten akademisyen ile dersi alan öğrenci arasında astlık-üstlüğe dayalı hiyerarşik bir ilişki kurulmasından kaçınılarak, öğretenin, aynı zamanda öğrenen de olduğu “gözlemci-danışman-kolaylaştırıcı” biçiminde konumlandırılmasıdır. ŞİMŞEK-AYGÜN, 2020, s.44.

[35] Deena R. HURWITZ, “Lawyering for Justice and the Inevitability of International Human Rights Clinics”, *Yale J. Int’l L.*, Cilt: 28, Sayı: 2, 2003, s.516.

yardım edebilecekleri düşüncesine dayanmaktadır.^[36] Sosyal adalet avukatlığı yaklaşımı, birbiriyle ilişkili dört temel unsuru ihtiva eder. Bunlar; eğitim, işbirliğine dayalı çalışma, avukatlık mesleğinin neyi gerektirdiğine ilişkin kapsamlı bir anlayış ile müvekkilin güçlendirilmesine ve kişilerin, ilişkilerin, sistemlerin dönüştürülmesine ilişkin sorumluluktur.^[37] Bu bağlamda THSHK ders programı hazırlanırken öğrencilerin sivil toplum örgütleriyle işbirliği kurabilmesine, sınıf içi küçük grup çalışmalarıyla takım çalışması alışkanlığı kazanmalarına, hak öznesinin taleplerini dikkate alan bir strateji geliştirebilmelerine yönelik çalışmalara ağırlık verilmiştir.

Hakları insanlar için yaşama geçirmek, eğitim, çalışma, organize edebilme ve stratejik davalama ile geliştirilen eleştirel bir bilinçle bağlantılıdır.^[38] Bu anlamda hak temelli yaklaşımın savunuculuğa uygulanmasında insan hakları avukatlığı, kimin kontrolü elinde tuttuğunun araştırılması da dahil güç ilişkilerinin ve politikalarının arasındaki ilişkinin analizini gerektirmektedir. Böyle bir analiz, kimin mağdur olduğunun, kimin analizin dışında bırakıldığıının ve bireyler belirli haklara ilişkin kısıtlamaları deneyimlerken yoksulluk, yaş, bilgiye erişimde dezavantajlar, toplumsal cinsiyet, ırk veya dil gibi faktörlerin bu kısıtların yaşanmasını nasıl etkilediğinin dikkate alınmasını, bir başka ifade ile çeşitliliğin gözetilmesini içerir.^[39] THSHK kapsamında böyle bir çeşitliliğin sağlanabilmesi için çocuk haklarına ilişkin seçilen gerçek hayat problemlerinin toplumsal cinsiyet, mültecilik ve yoksulluk meseleleriyle kesişen konulardan seçilmesi tercih edilmiştir.

[36] Elizabeth L. MACDOWELL, “Reimagining Access to Justice in the Poor People’s Courts”, **Georgetown Journal on Poverty Law & Policy**, Cilt XXII, Sayı: 3, Bahar 2015, s.512.

[37] MACDOWELL, 2015, s.512.

[38] Deena R. HURWITZ, “Lawyering for Justice and the Inevitability of International Human Rights Clinics”, **Yale J. Int’l L.**, Cilt: 28, Sayı: 2, 2003, s.516.

[39] BARRY-DUBIN-JOY, 2000, s.63-64.

Dersin yürütücüsünün aktif anlatımı ve talimatları olmaksızın bir öğrenme süreci anlamına gelen hukuk kliniği eğitiminde^[40] akademisyen bir kolaylaştırıcı ve sürecin gözlemcisi olarak sınıfta bulunur. Böyle bir modelde öğrenciler, hukuki bir sorunu çözerken akademisyenin talimatlarına göre hareket etmek yerine yüksek düzeyde sorumluluk almaya ve karar alıcı olarak kendilerini konumlandırmaya cesaretlendirilir. Böylece öğrencilerin problem çözme pratikleri uzun erimli ve yapısal hale gelerek onları savunuculuk konusunda güçlendirir.^[41] Ancak görülmeyenin ve duyulmayan fark edilmesinde, özellikle dezavantajlı grupların maruz kaldığı ihlallerin tespitinde öğrenciler, hak öznesinin deneyimine ve dolayısıyla onun bakış açısına sahip olamayacaklarından onları gerekli ve yeterli kuramsal doğru bilgiyle donatmak gerekmektedir.^[42] Bu noktada bir bilginin akademisyence öğrencilere dayatılmasından ziyade, ezbere bilgiler ve klişelerden hareket etme riskine karşı öğrenciyi en başta doğru bilgiyle buluşturma ve bu bilgiyi tartışma olanağından bahsedilebilir.

Yine politikaya ve iktidar ilişkilerine ilişkin duyarlılık ve bilinçlilik insan hakları öğretiminin bir parçası olmalıdır. Bu ise sadece hukukun değişmesinin değil, aynı zamanda adaletsizliği üreten veya sürdüren sosyal yapıların değişmesinin farkındalığını kapsar.^[43] Bir meseleye bahsedilen bu stratejik insan hakları yaklaşımının uygulanmasında üç adım söz konusudur. Bunlar; (i) meseleyi insan hakları açısından tanımlamak, (ii) talepleri insan haklarında hesapverilebilirlik araçlarını kullanarak formüle etmek ve (iii) kamusal hesapverilebilirlik ve şeffaflık, ayrımcılık karşıtlığı ve eşitlik, ihlalden en çok etkilenenlerin sürece dahil edilmesi; savunuculuk, izleme veya hizmet sunumunda insan onuruna saygıdır.^[44]

[40] Elizabeth L. MACDOWELL-Ann CAMMETT, “Models of Invisibility: Rendering Domestic and Other Gendered Violence Visible to Students Through Clinical Law Teaching”, *Violence Against Women*, Cilt: 22, Sayı: 12, 2016, s.1441.

[41] MACDOWELL-CAMMETT, 2016, s.1441.

[42] Bir örnek için bkz. MACDOWELL-CAMMETT, 2016, s.1445-1446.

[43] HURWITZ, 2003, s.517.

[44] Alice MILLER, “A Methodological Framework for Applying ‘A Human Rights Approach’ to Advocacy on Women’s Issues”, Law and Policy Project, Mailman School of Public Health, Columbia University (2002) (on file with author), Aktaran HURWITZ, 2003, s.517.

İşte sosyal adalet ve hak temelli bir savunuculuk için hukuk klinikleri metodunun önerisi, masa başında ve kağıt üstünde teknik hukuk bilgisi aktarımı yerine öğrencilerin ders kapsamında ele aldıkları ayrımcılık, dezavantajlar ve insan hakları ihlalleri konusunda yürüttükleri inceleme, araştırma ve savunuculuk faaliyetlerindeki deneyimleri üzerine nasıl derinlemesine düşüneceklerini gösteren yol ve yöntemleri içermektedir. Böylece hukuk öğrencisi klinik kapsamında ele aldığı konuyu sosyal adalet bağlamına yerleştirmeyi; bilgi, kültür ve iktidar arasında ilişki kurarak bunların hukuka yansımalarını tartışabilmeyi ve sadece insan hakları mekanizmalarını öğrenerek onları işletmeyi değil, aynı zamanda bu mekanizmaları ürettiği hukukî çözümlerle nasıl etkileyebileceğini araştırmayı öğrenebilecektir.^[45]

Hukuk kliniği eğitimi olarak adlandırdığımız bir dizi yeni strateji, taktik ve yöntemi içinde barındıran bir model üzerinde durulmalıdır. Bu modelde toplumdan dışlanan, marjinalleştirilen, dezavantajlı duruma düşürülen, üzerinde baskı kurulan ve sömürülen grupların haklarına saygı gösterilmesi, haklarının korunması veya yerine getirilmesinde uluslararası insan hakları hukukunun getirdiği yükümlülüklerin bağlayıcılığının ve iç hukukta anayasal güvencelerinin sağlanması için stratejiler geliştirilmesi amaçlanır.^[46] Bu amaç çerçevesinde geliştirilen THSHK'de savunuculuk ve stratejik davalamaya yönelik metod ve çalışmaların ne şekilde uygulanabileceği üzerinde durulmalıdır.

Savunuculuk, Stratejik Davalama ve Hukuk Kliniklerinin İlişisini Kurmak

Hukukçunun toplumsal, kültürel ve politik hareketlere kayıtsız kalmaksızın savunuculuk yapabilmesinin diğer boyutunda toplumsal hareketler yer almaktadır. Nasıl ki hukuk toplumu şekillendirmektedir, benzer şekilde toplum da hukuku şekillendirmektedir. Dünyada sosyal adaletsizliğe karşı

[45] Jane H. AIKEN, “Provocateurs for Justice”, *Clinical Law Review*, Cilt:7, Sayı:2, Spring 2001, s.286; HURWITZ, 2005, s.37-38.

[46] Arturo J. CARRILLO-Nicolas Espejo YAKSIC, “Re-Imaging the Human Rights Law Clinic”, *Maryland Journal Of International Law*, Cilt:26, Sayı: 80, 2011, s.91; Shuvro Prosun SARKER, “Empowering the Underprivileged: The Social Justice Mission for Clinical Legal Education in India”, *Clinical Legal Education in Asia Accessing Justice for the Underprivileged*, (ed. Shuvro Prosun Sarker), Palgrave Macmillan, New York, 2015, s.184-185.

ortaya çıkan toplumsal hareketler, birer hak mücadelesine dönüşebilmektedir. Hukukçunun/hukuk öğrencisinin sosyal adalet bakış açısı geliştirebilmesi için bu toplumsal bağlamı anlaması, tartışabilmesi, hak öznesi ile bir araya gelebilmesi önem taşımaktadır. Yine hukukun görmediği bir alana itilen, toplumdan dışlanan, marjinalleştirilen, dezavantajlı duruma düşürülen, üzerinde baskı kurulan ve sömürülen gruplar eşit yurttaşlık haklarında genişleme talep etmektedir. Sosyal adalet talepleri ile haklardan eşit şekilde istifade etme talepleri hukuka da sirayet etmektedir. Özellikle ayrımcılık karşıtı hareket aracılığıyla çeşitli toplumsal kesimler bir hak öznesi çatısı altında toplanmaktadır. Bu şekilde hak öznesi gruplar, kendilerini birer hak öznesi olarak konumlandırarak mahkemeleri, hak öznesinin hakkının peşinden gidebileceği yer olarak tanımlamaktadır.^[47] Bu gibi toplumsal hareketlerin çoğu şiddetsiz yöntemleri tercih etmekte ve kampanyalarını buna göre örgütlemektedir. O halde “*bir grup, hak temelli bir kampanya örgütlerken hukuk profesyonellerine ne zaman ihtiyaç duyar?*” sorusu karşımıza çıkmaktadır. Buna birden fazla yanıt verilebilir. Bu nedenle de hukuki çözümlere başvurma, stratejik davalama veya kampanya davalama gibi yöntemler kullanmanın yaygınlaştığı söylenebilir.^[48]

İnsan hakları hukukunun, Avrupa Konseyi bünyesinde hukuk pratiği bakımından en etkin alanlardan biri olduğu görülmektedir. Özellikle dava işyükü her geçen gün artan ve bu işyükü karşısında daha hızlı ve etkili yöntemler geliştiren Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi (AİHS)’nin denetim organı Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi’nin (AİHM) kararları dolayısıyla Avrupa genelinde ağır insan hakları ihlallerine dikkat çekilmiş ve bu konuda farkındalık artmıştır.^[49] Bu rejime tabii devletler, kendi iç hukuklarında insan hakları ihlallerini önlemek, ortadan kaldırmak veya insan haklarını güçlendirmek için birtakım reformlar gerçekleştirmekte, anayasal/yasal yolları çeşitlendirmekte, yargısal/yarı-yargısal süreçlerle ilgili yeni düzenlemeler

[47] Lisa VANHALA, “Anti-Discrimination Policy Actors and Their Use of Litigation Strategies: The Influence of Identity Politics”, **Journal of European Public Policy**, Cilt: 16, Sayı: 5, 2009, s.744.

[48] Deena HURWITZ, “Engaging Law School Students through Human Rights Clinics: A Perspective From The United States”, **Australian Journal of Human Rights**, Cilt: 11, Sayı: 2, 2005, s.38-39.

[49] Richard WILSON, “Western Europe: Last Holdout in the Worldwide Acceptance of Clinical Legal Education”, **German Law Journal**, Cilt: 10, Sayı: 07, 2009, s.844.

yapmaktadır. Örneğin Türkiye’de^[50] 2010 anayasa değişiklikleri ile Anayasa Mahkemesi’ne bireysel başvuru hakkının tanınması, Kamu Denetçiliği Kurumu’nun kurulması, 2016’da Türkiye İnsan Hakları ve Eşitlik Kurumu Kanunu’nun yürürlüğe girmesi, 2000’lerin başından itibaren bilgiye erişim ve bilgi edinme hakkını güçlendirici hukukî düzenleme ve değişikliklerin yapılması gibi gelişmeler, insan haklarına ilişkin iç hukuktaki güvenceleri artırıcı ve güçlendirici olarak görülebilir. Adı geçen bu gibi yargısal/yarı-yargısal yollar ve klasik dava yolları da dahil iç hukukun insan hakları rejimi açısından işleyişinin ve güncel gelişmelerin uygulanabilir yöntemler ve yollar olarak hukuk öğrencisine öğretilmesi önem kazanmaktadır.

Avrupa insan hakları rejiminde AİHM kararlarının uygulanabilirliği konusunda güçlü bir konsensüs sağlanmış olmasına karşın; Amerikalılar Arası İnsan Hakları Komisyonu veya Amerikalılar Arası İnsan Hakları Mahkemesi gibi benzer bölgesel insan hakları rejimleri denetim organları bakımından aynı başarının yakalandığını söylemek güç görünmektedir. Her ne kadar Avrupa bölgesi insan hakları rejimi, insan haklarının denetiminin kabul gördüğü bir akademik-teorik yaklaşım sunsa da, bu bölgede insan haklarının gerçekleştirilmesinde odak noktası, halen büyük oranda teorik düzeydedir. Buna karşın insan hakları alanında hukuk klinikleri hareketinin Birleşik Devletler’de artan bir şekilde odak noktası haline geldiği görülmektedir.^[51] Dolayısıyla Anglo-Sakson Hukukunda gelişen hukuk klinikleri hareketi, Kıta Avrupası Hukukunda son yıllarda yüksek öğretimde Bologna süreci ile ivme kazanmıştır. Bu gelişmeler ışığında sivil toplum örgütleriyle hareket eden hukuk fakülteleri, hukuk klinikleri aracılığıyla stratejik davalama, kampanya davalama ve gölge raporlama çalışmalarına katkı sunmaya başlamıştır.

[50] AİHM’in yayımladığı son rapora bakılacak olursa; Rusya, Romanya, Ukrayna, Türkiye, İtalya ve Azerbaycan’dan gelen bireysel başvurusu sayısı AİHM’nin toplam iş yükünün %72’sini oluşturmaktadır. AİHM’in 2018’de Türkiye’den gelen başvurular içinde hükme bağladığı kararlardan AİHS’nin en fazla ihlalini bulduğu hükümlerini adil yargılanma hakkı ile ifade özgürlüğü oluşturmaktadır. European Court of Human Rights, Annual Report 2018, English Edition, Council of Europe, 2019, s.7 ve 177. https://www.echr.coe.int/Documents/Annual_report_2018_ENG.pdf (erişim tarihi: 15.12.2019). Dolayısıyla Türkiye, ihlalleri ve başvuruları azaltmak için iç hukukunda insan hakları rejimini güçlendirici birtakım yeni düzenlemelere gitmektedir.

[51] WILSON, 2009, s.845.

Konumuz bağlamında stratejik davalamada davayı açanın davayı kazanmasına odaklanılmamakta; bu tür savunuculuk faaliyetinin, kamuoyu yaratma, bireysel başvuru için hukuki argümantasyonu güçlendirme gibi hususlar bakımından kamu yararına hizmet ettiği üzerinde durulmaktadır. Özellikle toplumun geniş kesimlerini ilgilendiren bir meseleye ilişkin yasadan, içtihadattan, uygulamadan ya da politikalarından kaynaklı kronik bir insan hakları ihlalinin ortadan kaldırıcı bir değişikliği hedefleyen yasal savunuculuk faaliyeti olarak tanımlanmaktadır. Bu türden bir savunuculukta stratejik dava ya da etki davası aracılığıyla kalıplaşmış, klişelere dayanan, adaletsizliklere yol açan hukuk pratiğini dönüştürmek amaçlanır. Özellikle hukuk yollarını işleterek haklarını arama araçlarından yoksun toplumsal kesimlerin hak savunuculuğu faaliyetleri ile mahkemeye erişim başta olmak üzere adalete erişim haklarından istifadesi anlamına gelir.^[52]

Stratejik davalama ile ilgilenen organizasyonlar, insan haklarına ilişkin farklı zorlukların üstesinden gelebilmek için dava yollarını, diğer hukuki pratikleri ve savunuculuk gibi teknikleri bir araya getiren yenilikçi teknikler kullanmaktadır. Bu şekilde stratejik davalama, adaletsizliklerle mücadelede pek çok avukatlık ve savunuculuk biçimine göre çok daha bütüncül bir yaklaşım sunan, hukuki ve toplumsal değişim arayan yasal olan ve yasal yollar dışındaki diğer yöntemlerin (kampanya, lobicilik, raporlama vb.) ve dava yollarının kullanımı olarak karşımıza çıkmaktadır.^[53] Stratejik davalama yapanlar, adaletsizliklerle mücadelede kendi politik hedeflerine uygun olan çok çeşitli araçlar ve taktikler ile ulusal, bölgesel ve uluslararası yolları seçmektedirler. Dolayısıyla stratejik davalama, müvekkil odaklı tipik bir hukuki yoldan farklıdır ve tek bir kişisel davanın sonucu başarıyı belirlememektedir. Gerçekten de kişisel bir davanın hukuken kazanılması

[52] Jacqueline KINGHAN, “Teaching Access to Justice: Cause Lawyering and Strategic Litigation in a Clinical Context”, **Social Justice and Legal Education**, Ed. C. Ashford-P. McKeown, Cambridge Scholars Publishing, UK, 2018, s.14-15; Çiğdem ERTAK-Dilek KUMCU-Elif KARS vd., Avukatlara ve STK'lara Çocuk Hakları Alanında Daha Güçlü Bir Savunuculuk İçin Stratejik Davalama Kılavuzu, Ed. I. Erdemli, Çocuklarla Birlikte Daha Güçlü Projesi, <http://www.cocuklarlagucluyuz.net/yayinlar/cocuk-haklari-alaninda-daha-guclu-bir-savunuculuk-icin-stratejik-davalama-kilavuzu> (erişim tarihi: 08.12.2019), s.7.

[53] Catherine Corey BARBER, “Tackling the Evaluation Challenge in Human Rights: Assessing the Impact of Strategic Litigation Organisations”, **The International Journal of Human Rights**, Cilt: 16, Sayı: 3, 2012, s.417.

için değil; hukuk sistemindeki, idari pratikteki veya sivil toplumdaki politikaların ve tutumların değişmesi için stratejik davalama yapılmaktadır. Geleneksel hukuk işinden farklı olarak stratejik davalama yapanlar, kapsayıcı amaçlarına uygun olarak yasal yolların yanında sivil toplum örgütü ağları, medya kampanyaları, uluslararası baskı, kamuoyu oluşturma, yasal reform ve eğitimi gibi destek stratejileri de kullanmaktadırlar.^[54]

Bu bağlamda strateji ile kastedilen, yasal ve toplumsal değişim için emsal teşkil etmesi planlanan davalar/süreçler aracılığıyla hukuk sistemini bir araç olarak kullanmaktır. Stratejik hukuki işlem de hükümetlerin anayasaya aykırı yasaları ya da politikaları değiştirmelerine yönelik baskı kurmak, yasaların doğru şekilde uygulanmasını güvence altına almak ya da yasalardaki eksik veya boşlukları ortaya çıkarmak için davalar açmak veya davalara destek olmak gibi sivil toplum örgütlerinin veya savunuculuk yapan grupların politik temele dayanan taktiklerini zorunlu kılmaktadır. Aynı zamanda stratejik hukuki destekte hedef olarak, yasal değişim için politik baskı oluşturma veya dışlanmış grupları güçlendirmek adına politik bir gündem belirleme ve/veya belirli bir konuda kamusal farkındalık yaratma yoluna gidilebilir. Eğer hukuki mesele, önemli bir toplumsal soruna ilişkinse stratejik davalamanın çoğunlukla politik bir manevra olarak tercih edildiği görülmektedir. Böyle bir durumda mahkeme kararları, kamuoyunun ve medyanın konuya ilgisini daha fazla çekmekte ve bu kararların herhangi bir karara göre etkisi çok daha geniş çaplı olmaktadır.^[55]

Hukuk Kliniğinde İnsan Hakları Savunuculuğu İçin Öğretim Metotları ve İşleyiş İlkeleri

Toplam 14 haftalık bir program şeklinde tasarlanan dersin izlencesine göre ilk 3 hafta klinikte sınıf içi uyumun yakalanmasına, hukuk kliniklerinin ne olduğunun anlaşılmasına, çalışma ilkelerinin tespitine, stratejik davalamanın ne olduğu/olmadığının belirlenmesine ayrılmıştır. İnsan hakları

[54] BARBER, 2012, s.417-418.

[55] Ed REKOSH, “Public Policy Advocacy: Strategic Litigation and International Advocacy”, **Stanhope ICT Policy Training Programme**, 20 Ağustos 2003. www.essex.ac.uk/armedcon/story_id/000698.pdf (erişim tarihi: 15.12.2019); Gesine FUCHS, “Using Strategic Litigation for Women’s Rights: Political Restrictions in Poland and Achievements of the Women’s Movement”, **European Journal of Women’s Studies**, Cilt: 20, Sayı: 1, 2013, s.22.

savunuculuğunun ve stratejik davalamanın kavranması ve anlaşılması için hem dersin işlenişinde hem de gerçek vakaların ele alınışında yapılacak çalışmalar için belirli ilkeler sınıf tarafından ortaya konulmuştur. Öğrencilerin sınıfça üzerinde uzlaştıkları işleyiş ilkeleri, teorinin pratiğe aktarılması için okuma ve araştırma araçlarını keşfetme, öğrenciler arası işbirliği ve dayanışma; hiyerarşiye dayalı değil, eşitler arası bir ilişki tesisi; sessizlik kültürünü ortadan kaldırarak farklı sesi duyma, herkesin kendini ifade edebildiği sınıf içi demokratik bir ortam sağlama, hukuktaki adaletsizlikleri görebilme, eleştirel düşünmeyi teşvik etme, sorumluluklarının farkında olma olarak belirlenmiştir.

Yine öğrencilerle birlikte hak savunuculuğu dendiğinde köy okullarına kitap yardımı, erzak temini, burs gibi sosyal yardımların anlaşılacağı, böyle bir sosyal yardım kesildiğinde yoksulluk ve yoksunluğun devam ettiği; buna karşın stratejik davalama ile soruna kalıcı ve etkili çözüm bulmanın amaçlandığı üzerinde durulmuştur. Bunun yanı sıra öğrenciler, hak savunuculuğunun şiddeti esas alan yöntemler demek olmadığı, sadece hukukçuların hak savunuculuğu yapmadığını, hukuk fetişizminden kaçınmak gerektiğini, savunuculuğun hukuk araçlarından biri olduğunu ama tek araç olmadığını ve bu araçla toplumsal değişimin hedeflendiğini keşfetme yolunda adımlar atmışlardır. Dersin 4. haftasında öğrenciler, iki dörderli ve bir üçerli olmak üzere üç küçük gruba ayrılarak çocuk hakları teması altında üç toplumsal sorun alanı belirlenerek gruplandırılmışlardır. Bu sorun alanları, mülteci çocukların eğitime erişim hakkı, çocukların erken yaşta zorla evlendirilmesi ve sokak atık çöp toplayıcılığı yapan çocukların yoksullukla mücadelesi olarak belirlenmiştir. Yine 4. hafta bu üç alanın hak özneleri, onların temsilcileri ve kamu politikası oluşturucular ile bir araya getirilerek sorunu tespit etmeleri ve anlamaları sağlanmıştır.^[56]

[56] Bunlar arasında mülteci çocuklarla çalışan sivil toplum örgütleri, kız çocuklarının erken yaşta zorla evlendirilmesine karşı politika yapıcı kamu kurumları temsilcileri, sokak atıkları toplayıcılığı konusunda örgütlenen sivil toplum örgütleri, uluslararası örgütlerin yerel temsilcileri sayılabilir. Çocuklar ile öğrencilerin doğrudan bir araya getirilmesi pedagojik olarak uygun bulunmadığından, çocukken mülteciliği, sokak atık toplayıcılığını deneyimlemiş ya da şu an yetişkin olup erken yaşta zorla evlendirilmiş yetişkinler ile söyleşiler yapmaları şeklinde bir olanak yaratılmıştır. Bu söyleşi ve görüşmeler öncesinde ele alınan sorun alanına insan hakları penceresinden nasıl yaklaşılması gerektiği, hak öznesi ile görüşmelerde dikkat edilmesi gereken hususlar ve mülakat teknikleri üzerine çalışmalar yapılmıştır.

Ciddi bir takım çalışmasına dayanan küçük grup yöntemi tercih edildiğinden grup içi dinamiğin sağlanması ve çatışma yönetimi üzerinde durulmuştur. Örneğin gruplar belirlendikten sonra sınıfta strateji davalarında video-aktivizm üzerine tartışılmış ve her bir gruba grup adı, sembolü, grup içi işbölümü, grubun tanıtımı ve yapılacaklar listesini içeren bir video çekmeleri şeklinde bir ön çalışma verilmiştir. Böylece öğrenciler tarafından grup içi sorumluluk alma, özdenetim ve değerlendirme yapma becerileri üzerine pratikler geliştirilmiştir. Yine video-aktivizm aracılığıyla pozitif veya negatif kampanya yapma, kullanılacak görsellerin hak temelli olması ve failin gözünden olmaması, etkili ve anlaşılır olma, akılda kalıcı sloganlar kullanma, mesaj verilecek kitlenin belirlenmesi hususları tartışılmıştır.

Bu noktada mevzuattan ve mevcut ders programından kaynaklanan kısıtlardan da bahsetmek yerine olacaktır. İlk kısıt, kliniklerin hukuki yardıma ilişkin boyutunun ülkemizde uygulanabilirliğine ilişkindir. Mevzuatımızda düzenlenen avukatların tekel hakları dolayısıyla adli yardım hizmetleri kapsamında faaliyet gösteren yurttaş kliniği modeli, THSHK’de stratejik davalama yöntemleri kullanılırken dışarıda bırakılmıştır. Bu bağlamda adli yardım boyutundan ziyade eğitsel boyutu ön planda tutularak dersin içeriği oluşturulmuş ve stratejik davalamada kampanya geliştirme, dosya hazırlama, bilgi edinme gibi hazırlık sürecine odaklanılmıştır. İkinci kısıt, Hukuk Fakültesi ders programında hukuk kliniklerinin öğrenciler tarafından seçilebilmesiyle ilgili teknik bir meseleden kaynaklanmaktadır. En fazla sayıda öğrencinin çeşitli hukuk kliniği eğitimlerinden istifade edebilmesi için bir öğrenci aynı kliniği sadece bir defaya mahsus alabilmektedir. Bu nedenle de THSHK’de aynı grup öğrencilerle sadece bir dönem boyunca çalışılabilmiş ve dosya hazırlama ve strateji geliştirme safhası tamamlanabilmiştir.^[57]

THSHK için dönem başında Ankara Barosu Çocuk Hakları Merkezi Stratejik Davalama Çalışma Grubu ile işbirliği kurulmuştur. Yaparak yaşayarak

[57] Nitekim benzer bir süre kısıtından ELVERİŞ de bahsetmektedir: “Amaç bir yandan hukuk fakültesi öğrencilerini eğitirken bir yandan da dezavantajlı bir gruba hukuki bilgi sunarak onları güçlendirmekse de, uzun yaz tatili ve dönem arası tatiller düşünüldüğünde eğitimin sürekliliğine dair sorunlar olduğu görülebilir. Belki bu noktada devletin bu gibi programların sürekliliğini sağlamak için devreye girmesi gerekmektedir.” İdil ELVERİŞ, “Alışılmadık Bir Mekanda Hukuk Eğitimi: İstanbul Cezaevleri”, **Prof. Dr. Belgin Erdoğan’a Armağan**, Der Yayınları, İstanbul, 2011, s.639.

öğrenme yaklaşımı çerçevesinde etkileşimli metotlar kullanılarak ders izlencesi hazırlanmıştır. Her hafta için dersin konusu/içeriği, ısınma oyunları ve buz kırıcılar, o haftanın konusu bağlamında uygulanacak etkileşimli yöntemler ve aktiviteler, kullanılacak, gerekli akademik ve hukuki kaynaklar, dersin sonunda elde edilecek ürün, öğrenim çıktıları ve değerlendirme ölçütleri hazırlanmış ve tablolaştırılarak ilk derste öğrenciler ile paylaşılmıştır. THSHK'nın haftalık konu dağılımı öğrencilerin üzerinde çalışacakları bir ana tema ve üç alt başlık olarak belirlenmiştir. Tema seçimi, aynı zamanda işbirliği yapılan Ankara Barosu Çocuk Hakları Merkezi Stratejik Davalama Çalışma Grubu'nun da eş zamanlı olarak üzerinde çalışmaya başladıkları konulardır.

Klinik öğrencilerine de on ikinci haftada Ankara Barosu Çocuk Hakları Merkezi Stratejik Davalama Çalışma Grubu avukatları ile bir toplantı yapılarak onlara geliştirdikleri savunuculuk stratejilerini sunacakları duyurulmuştur. Dolayısıyla öğrenciler, bu sekiz hafta (iki ay) boyunca stratejik davalamanın çeşitli aşamaları üzerinde çalışmışlardır. Haftalara bölünen bu aşamalar şunlardır:

- i. Sorunu araştırma:** Sorunla ilgili mevcut araştırmaları inceleme, ilgili hak özneleri ve diğer aktörlerle (STÖ'ler, kamu kurumları, meslek örgütleri vb.) görüşme, mevzuat araştırması (gerekli ve yeterli mevzuat var mı, varsa uygulanıyor mu ya da var ama eksik mi?) şeklinde alt aşamalardan oluşmaktadır. Bu aşamanın sonunda her grup bir araştırma raporu hazırlayarak büyük grupta sunmuş ve sınıftan geri bildirim almıştır.
- ii. Planlama:** Bu aşamada süreç haritası çıkarılmıştır. Sorunun net bir şekilde tespiti, sorunun kimlerle, nasıl, ne zaman ve nerede çözülebileceğine ilişkin yollar, yöntemler ve taktikler tartışılmıştır. Belirlenen süreç haritası büyük grupta sunulmuş ve gerçekçiliği üzerine tartışılmıştır.
- iii. Sürecin yönetimi:** Bu aşamada başvuru öncesi, başvuru süreci ve başvuru sonrasının planlanması yer almaktadır. Buna göre o stratejik davalamanın özelliklerine göre işbirliği yapılan kişi ve kurumlarla yürütülecek kampanya, aktivizm faaliyetleri, lobicilik, kamuoyu oluşturma gibi araçlar tespit edilmiş ve başvuru dosyasında yer alacak belge ve evraklar hazırlanmıştır.

Bu aşamalar takip edilerek hak özneleriyle ve hak öznelerini temsilen dernek temsilcileriyle mülakat yapmak; bu mülakatları raporlamak; grup çalışmalarını yürütükleri alandan (sendika avukatları, Uluslararası Çalışma Örgütü'nden uzmanlar gibi) uzmanlarla fikir alışverişinde bulunarak hak öznelerinin yararlanabileceği bilgi notları hazırlamak ve görüş yazmak; bilgiye erişim yollarını işleterek strateji geliştirmek; çocuk hakları konusunda araştırma yapmak olarak belirtilebilecek becerilerin öğrencilere kazandırılmasına yönelinmiştir.

Dersin değerlendirilmesi yazılı sınav üzerinden yapılmamakta; bunun için kolaylaştırıcıların doldurduğu değerlendirme formlarının yanı sıra öğrencilerin kendilerini değerlendirdikleri özdeğerlendirme formları ile sınıf içi çalışmalar, ön çalışmalar ve sınıf dışı klinik çalışmalarında öğrenci performansı değerlendirilmektedir. Bu anlamda hem yöntem ve öğretim metotları bakımından takrire dayalı klasik hukuk eğitiminden ayrılmaktadır. Dönem boyunca öğrencilerin sınıf içi çalışmaları, paylaşımları ile dönem sonunda teslim ettikleri klinik raporu, özdeğerlendirme formları ve klinik değerlendirme formlarında ifade ettikleri görüş ve düşünceleri çalışmanın bu bölümünde temel alınmıştır.

Öğrencilerin anonim olarak doldurdukları klinik değerlendirme formundaki yanıtlarına göre 11 öğrenciden sadece bir tanesi derste kullanılan yöntemlerin öğrenciyi yeterince etkin kıldığını düşünmediğini belirtmiş, diğer on öğrenci ise düşündüğünü ifade etmiştir. Derste işlenen konularda akademik olarak yeterince gelişip gelişmediği konusunda sadece bir öğrenci kararsız olduğunu ifade etmiş, diğer on öğrenci ise geliştiklerini düşündüklerini ifade etmiştir. Öğrencilerin tamamı dersin uygulamada işlerine yarayacak bilgi ve becerileri kazandırdığını düşündüklerini belirtmişlerdir. Yine öğrencilerin tamamı, bu kliniğin insan hakları ve sosyal adalete bakışlarına katkıda bulunduğunu düşündüklerini belirtmişlerdir.

Klinik değerlendirme formunun açık uçlu sorular kısmında yöntemlerin yeterince etkin olamadığını düşünen öğrenci ile akademik olarak yeterince gelişim gösterdiği konusunda kararsız olan öğrencinin yanıtlarında anlaşıldığı üzere bu öğrencilerin grup içi dinamiğini yakalamada ve takım arkadaşları ile uyum sağlamada zorlandıkları görülmektedir. Küçük gruplar, kolaylaştırıcıların öğrencileri gözlemlemesi sonucu kolaylaştırıcılar tarafından belirlenmiştir. Ancak küçük grupların oluşturulmasında farklı yöntemler üzerinde durulabilir.

SONUÇ

THSHK ile geleneksel olarak tanımlayabileceğimiz anaakım hukuk öğretimine insan hakları lehine bir müdahale yapılmak istenmiştir. Teori ve pratik, dersin kolaylaştırıcıları aracılığıyla bir araya getirilmiş ve öğrenciler somut ve güncel uyuşmazlıklar hakkında sendikalar, hak özneleri, dernekler, meslek örgütleri, kamu kurumları ve uluslararası kuruluşlarla bir araya gelme olanağı yakalamışlardır. Türünün ilk örneği sayılabilecek bu klinik, insan haklarının hem kuramının hem de hukukunun meslek sınavlarından dışlandığı böyle bir dönemde hak temelli bir savunuculuk ile öğrencileri tanıştırmayı amaç edinmiştir. Ancak halen hukuk klinikleri ve yöntemleri, anaakımlaşmaktan oldukça uzaktır; hatta hukuk öğretiminde marjinal ve istisnai bir alanda kaldıkları iddia edilebilir. Yine THSHK gibi hak temelli, bütüncül ve ayrımcılık yasaklı eşitlik ilkesi bakış açısı taşıyan alternatif yöntemler önemli bir potansiyeli açığa çıkarmak için mücadelenin gerekliliğini göstermektedir.

THSHK ile öğrenciler dezavantajlı gruplar hakkındaki önyargılarıyla yüzleşmişler (örneğin mültecilik meselesi), çoklu ayrımcılığı gözlemlemişler (örneğin kız çocukları, yoksul çocuklar), strateji geliştirirken yüz yüze görüşmeler yapmışlar, hak özneleri ile bir araya gelmişler, farklı menfaat gruplarının görüşlerini tartışmışlar (örneğin sokak atık toplayıcılarının örgütlenmesi için sendikaların, derneklerin, ILO (Uluslararası Çalışma Örgütü) gibi uluslararası kuruluşların önerdiği alternatif modeller), bilgi edinme başvurusunda bulunmuşlar ve her başvurudan olumlu yanıt alınamayabileceğini ve bir B planı yapmak gerektiğini öğrenmişlerdir. Bu deneyim ve bilgileri diğer geleneksel usulle işlenen derslerde edinmeleri olanaklı görünmemektedir. Belirtmek gerekir ki bu kinikte avukatlık mesleğinin bir niteliği olarak hak savunuculuğunun öğretilmesi amaçlanmış, buna karşın insan haklarını kağıt üstünde bir bilgi olarak bilen avukatlar yetiştirmek^[58] bir amaç olarak tasarlanmamıştır. Öğrenciler, toplumsal değişim için adaletsizliklerin ortadan kaldırılmasında hukukun sihirli bir değnek olmadığını ve fakat insan hakları mücadelesinin hukuki enstrümanların doğru şekilde kullanımına ihtiyaç duyduğunu fark etmişlerdir.

[58] Deena R. HURWITZ, “Lawyering for Justice and the Inevitability of International Human Rights Clinics”, *Yale J. Int’l L.*, Cilt: 28, Sayı: 2, 2003, s.540.

Bu hukuk klinik çalışmasının geliştirilmesi gereken yönünün ise birlikte çalışılan, işbirliği içinde olunan kişiler veya kurumlarla, hak özneleri ve/veya temsilcileriyle onların kazanımları konusunda görüşülmesi; onların hukuk kliniği uygulamasıyla ilgili görüş ve düşüncelerinden de istifade edilmesi hususu olduğu belirtilebilir.^[59]

Mevcut durumda hukuk klinikleri, geleneksel hukuk öğretimini takip eden hukuk fakültelerinde, fakültelerin öğrenci sayısına göre azınlıkta kalan bir öğrenci grubunun alabildiği istisnai dersler olarak görülmektedir. Benzer şekilde hukuk kliniği eğitimi metotları, henüz klasik hukuk derslerinde uygulanır durumda değildir. Bu noktada marjinalleştirilme riski ile karşı karşıya olan hukuk klinikleri, hukuk kliniği eğitim metotlarının anakımlaşmasının çarelerini düşünmeye yönlendirmektedir. Öğrencilerin takrire dayalı yöntemle işlenen dersleri halen her dönem çalışma yüklerinin büyük bir kısmını oluşturmaktadır. Öğrencinin pasif olduğu ders anlatımına dayalı bu metot alışılacalmış ders işlenişi olduğundan, klinikte öğrencilerin kendilerinin yaparak, yaşayarak, deneyimleyerek öğrenmeleri süreci öğrencileri zorlamaktadır.

Yine sosyal adalet amacına aykırı şekilde hukuk kliniklerinin bir hayır işi, sosyal sorumluluk projesi ya da yardımseverlik faaliyeti olarak algılanmaması ve tasarlanmaması gerekmektedir. Aksi takdirde sosyal adalet ilkesini bir amaç olarak ortaya koyan klinikler, tam da hizmet etmek istemedikleri neoliberal politikaları yeniden üreten bir araca dönüşecektir.

Bu riske karşı hukuk kliniklerinin, üniversitelerde yapılan araştırmaların ve bilginin toplum tarafından erişilebilir hale gelmesine katkısı üzerinde durulmalıdır. Özellikle hukuk dilinin anlaşılabilirliğinin ortadan kaldırılması, ihtiyaç duyan kesimlere hak bilinci ve farkındalığının kazandırılması ve bu kesimlerin gerekli hukuki bilgi ile donatılması hukuk fakülteleri ile toplum arasında bir köprü işlevi görmektedir. Aynı zamanda hukuk öğrencilerini öğrendikleri teorik bilgiyi test edecekleri pratik ile, hukuk uygulaması ile buluşturmadığımız sürece stratejik davalama gibi kurumlar, derste öğretim üyesinin anlattığı ve öğrencinin ezberlemesi gerektiğini düşündüğü bir kavram olmanın ötesine geçemeyecektir.

[59] Bu konuda örnek bir hukuk kliniği uygulaması için bkz. ELVERİŞ, 2011, s. 630-636.

KAYNAKÇA

AIKEN, Jane H., “Provocateurs for Justice”, **Clinical Law Review**, Cilt: 7, Sayı: 2, Spring 2001, s.287-306.

ASHAR, Sameer M., “Law Clinics and Collective Mobilization”, **Clinical Law Review**, Cilt: 14, 2008, s.355-414.

ASHFORD, Chris – MCKEOWN, Paul, “Introduction: Social Justice and Legal Education”, **Social Justice and Legal Education**, (Ed. C. Ashford-P. McKeown), Cambridge Scholars Publishing, UK, 2018, s.1-7.

BARBER, Catherine Corey, “Tackling the Evaluation Challenge in Human Rights: Assessing the Impact of Strategic Litigation Organisations”, **The International Journal of Human Rights**, Cilt: 16, Sayı: 3, 2012, s.411-435.

BARRY, Margaret Martin – DUBIN, Jon C. – JOY, Peter A., “Clinical Education for This Millennium: The Third Wave”, **Clinical Law Review**, Cilt: 7, Sayı: 1, Fall 2000, s.1-76.

BEDNER, A. – VEL, J.A.C., “An Analytical Framework for Empirical Research on Access to Justice”, **Law, Social Justice & Global Development Journal (LGD)**, 2010, s.1-29.

Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı 2005 Raporu, “Programming for Justice: Access for All (A Practitioner’s Guide to a Human Rights-Based Approach to Access to Justice”. <https://www.un.org/ruleoflaw/blog/document/programming-for-justice-access-for-all-a-practitioners-guide-to-a-human-rights-based-approach-to-access-to-justice/> (Erişim Tarihi: 17.11.2019).

CARRILLO, Arturo J. – YAKSIC, Nicolas Espejo, “Re-Imaging the Human Rights Law Clinic”, **Maryland Journal Of International Law**, Cilt: 26, Sayı: 80, 2011, s.80-113.

ÇAĞLAR GÜRGEY, F. İrem, “Feminist Perspektiften Hukuk Eğitimi Eleştirisi”, **Kadın/Woman 2000**, Cilt: 15, Sayı: 1, 2014, s.97-109.

ÇATALOLUK, Gökçe, “Piyasaya Hukukçu Yetiştirmek: Hukuk Fakültelerinin Sistemsel Dönüşümdeki Rolü”, **Türkiye’nin Hukuk Sisteminde Yapısal Dönüşüm**, (Der. Ali Murat Özdemir-Muammer Ketizmen), İmge Kitabevi, Ankara, 2014, s.297-319.

DUBIN Jon C., “Clinical Design for Social Justice Imperatives”, **SMU Law Review**, Cilt: 51, Sayı: 5, 1998, s.1461-1505.

ELVERİŞ, İdil, “Alışılmadık Bir Mekanda Hukuk Eğitimi: İstanbul Cezaevleri”, **Prof. Dr. Belgin Erdoğan’a Armağan**, Der Yayınları, İstanbul, 2011, s.627-640.

ERTAK, Çiğdem – KUMCU, Dilek – KARS, Elif vd., **Avukatlara ve STK’lara Çocuk Hakları Alanında Daha Güçlü Bir Savunuculuk İçin Stratejik Davalama Kılavuzu**, (Ed. I. Erdemli), Çocuklarla Birlikte Daha Güçlü Projesi, <http://www.cocuklarlagucluyuz.net/yayinlar/cocuk-haklari-alaninda-daha-guclu-bir-savunuculuk-icin-stratejik-davalama-kilavuzu> (Erişim Tarihi: 08.12.2019).

European Court of Human Rights, Annual Report 2018, English Edition, Council of Europe, 2019. https://www.echr.coe.int/Documents/Annual_report_2018_ENG.pdf (Erişim Tarihi: 15.12.2019).

FUCHS, Gesine, “Using Strategic Litigation for Women’s Rights: Political Restrictions in Poland and Achievements of the Women’s Movement”, **European Journal of Women’s Studies**, Cilt: 20, Sayı: 1, 2013, s.21-43.

HATİPOĞLU AYDIN, Duygu, “Hukuk Klinikleri: Beklentiler, Uygulamalar ve KKTC Hukuk Fakülteleri Açısından Olanaklar”, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, Cilt XXIII, Sayı: 3, 2019, s.285-309.

HURWITZ, Deena R., “Teaching to the Paradoxes: Human Rights Practice in U.S. Law School Clinics”, **Maryland Journal Of International Law**, Cilt: 26, Sayı: 18, 2011, s.18-47.

HURWITZ, Deena, “Engaging Law School Students Through Human Rights Clinics: A Perspective From The United States”, **Australian Journal of Human Rights**, Cilt: 11, Sayı: 2, 2005, s.37-51.

HURWITZ, Deena R., “Lawyering for Justice and the Inevitability of International Human Rights Clinics”, **Yale J. Int’l L.**, Cilt: 28, Sayı: 2, 2003, s.505-551.

KALEM BERK, Seda, “Sunuş”, **Adalet Erişim İçin Yerelden Öneriler**, TESEV Yayınları, İstanbul, 2015, s.5.

KARACAN, Olcay, “Hukuk Kliniği Çalışmaları Aile İçi Şiddetle Mücadele Bağlamında Türkiye’deki Hukuk Fakülte-lerinde Alternatif Bir Eğitim Metodu Olabilir mi?”, **Hukuk Felsefesi ve Sosyolojisi Arkivi-Hukuka Felsefi ve Sosyolojik Bakışlar V Sempozyumu**, 2012, s.69-74.

KINGHAN, Jacqueline, “Teaching Access to Justice: Cause Lawyering and Strategic Litigation in a Clinical Context”, **Social Justice and Legal Education**, (Ed. C. Ashford-P. McKeown), Cambridge Scholars Publishing, UK, 2018, s.7-24.

LOPEZ, Antoinette Sedillo, “Learning Through Service in a Clinical Setting: The Effect of Specialization on Social Justice and Skills Training”, **Clinical Law Review**, Cilt: 7, 2000, s.307-326.

MACDOWELL, Elizabeth L. – CAMMETT, Ann, “Models of Invisibility: Rendering Domestic and Other Gendered Violence Visible to Students Through Clinical Law Teaching”, **Violence Against Women**, Cilt: 22, Sayı: 12, 2016, s.1438-1450.

MACDOWELL, Elizabeth L., “Reimagining Access to Justice in the Poor People’s Courts”, **Georgetown Journal on Poverty Law & Policy**, Cilt: XXII, Sayı: 3, Bahar 2015, s.473-545.

MCCONNELL, Joyce E., “A Feminist’s Perspective on Liberal Reform of Legal Education”, **Harvard Women’s Law Journal**, Cilt: 14, 1991, s.77-127.

ÖZENÇ, Berke, **Hukuk Devleti: Kökenleri ve Küreselleşme Çağındaki İşlevi**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2016.

REKOSH, Ed, “Public Policy Advocacy: Strategic Litigation and International Advocacy”, **Stanhope ICT Policy Training Programme**, 20 August 2003. www.essex.ac.uk/armedcon/story_id/000698.pdf (Erişim Tarihi: 15.12.2019).

QUIGLEY, Fran, “Seizing the Disorienting Moment: Adult Learning Theory and the Teaching of Social Justice in Law School Clinics”, **Clinical Law Review**, Cilt: 2, Sayı: 1, Fall 1995, s.37-72.

SARKER, Shuvro Prosun, “Empowering the Underprivileged: The Social Justice Mission for Clinical Legal Education in India”, **Clinical Legal Education in Asia Accessing Justice for the Underprivileged**, (ed. Shuvro Prosun Sarker), Palgrave Macmillan, New York, 2015, s.177-195.

SCHULTZ, Ulrike, “Raising Gender Awareness of Judges – Elements for Judicial Education in Germany”, **International Journal of the Legal Profession**, Cilt: 21, Sayı: 3, 2014, s.345-355.

ŞİMŞEK, A. Aslı–AYGÜN, M. Yağız, “İnsan Hakları Temelli Hukuk Kliniği Modeli: Yasama Kliniği Uygulaması”, **Hacettepe Hukuk Fakültesi Dergisi**, Cilt: 10, Sayı: 1, Haziran 2020, s.28-76.

ŞİMŞEK, A. Aslı – SONGUR, Damla, “Engellilik Çalışmalarında Adalete Erişim: Hak Temelli Farkındalık Üzerine Bir Değerlendirme”, **Uluslararası Engelli Hakları Konferansı- Engellilerin Adalete Erişimi Bildiri Kitabı**, Eşit Haklar İzleme Derneği, İstanbul, 2018, s.97-111.

ŞİMŞEK, A. Aslı, **Sosyal Devlet İlkesinin Hukuki Değeri**, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2015.

T.C. Adalet Bakanlığı Stratejik Planı 2015-2019. <http://www.sgb.adalet.gov.tr/ekler/yayin/Stratejik-Plan-2015-2019.pdf> (Erişim Tarihi: 17.11.2019).

TIMMER, Alexandra, “Judging Stereotypes: What the European Court of Human Rights Can Borrow from American and Canadian Equal Protection Law”, **The American Journal of Comparative Law**, Cilt: 63, 2015, s.239-284.

UYUMAZ Alper – ERDOĞAN, Kemal, “Karşılaştırmalı Hukukta ve Türk Hukukunda Hukuk Eğitimi ve Hukuk Kliniği”, **Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, Cilt: 64, Sayı: 2, 2015, s.459-506.

VANHALA, Lisa, “Anti-Discrimination Policy Actors and Their Use of Litigation Strategies: The Influence of Identity Politics”, **Journal of European Public Policy**, Cilt: 16, Sayı: 5, 2009, s.738-754.

WARD, Ian, **An Introduction to Critical Legal Theory**, Cavendish Publishing Limited, London, United Kingdom, 1998.

WILSON, Richard, “Western Europe: Last Holdout in the Worldwide Acceptance of Clinical Legal Education”, **German Law Journal**, Cilt: 10, Sayı: 07, 2009, s.823-846.

